

نخستین تلاش‌های شیعی در تفسیر کتاب مقدس: مصباح الظلمات فی تفسیر التورات

حیدر عیوضی

عضو پژوهشکده تفسیر - پژوهشگاه دارالحدیث
دانشجوی دکتری مطالعات تطبیقی ادیان

چکیده:

زین العابدین بن محمد عتباتی مؤلف رساله مصباح الظلمات فی تفسیر التورات در حدود ۲۰۰ سال قبل با استفاده از متون درجه اول یهودی مانند تلمود، عین یعقوب و ... به معرفی تورات پرداخته است.

طبق تصریح نویسنده، این رساله تنها درآمدی بر تفسیر مفصل او بر تورات بوده، اما ظاهراً موفق به نگارش آن نشده و یا به دست ما نرسیده است. با وجود اینکه عتباتی در تألیف خود مبتکر بوده و رساله حاضر متضمن نوآوری‌های خوبی در مطالعات تطبیقی می‌باشد، با همه این توصیف‌ها رویکرد وی کاملاً انتقادی است و این اثر نیز جزء میراث ادبیات ردیه نویسی به شمار می‌رود. نگارنده سطور ذیل به معرفی کتاب مذکور همت گمارده است. وی در راستای این هدف، نخست به معرفی مؤلف، جایگاه علمی و آثار وی پرداخته و سپس مشخصات ظاهری نسخه مصباح الظلمات را بررسی کرده است. ارائه فهرست مطالب و اسلوب و محتوای رساله از دیگر مباحث مطرح شده در نوشتار است.

کلیدواژه:

تفسیر کتاب مقدس، کتاب مصباح الظلمات فی تفسیر التورات، تورات، تفسیر تورات، زین العابدین بن محمد عتباتی، معرفی کتاب.

اشاره

کتابی که مسلمانان به عنوان تورات می‌شناسند، نزد یهودیان «تنخ / תנ"ך» نام دارد. واژه تنخ برگرفته از سه حرف نخستین تورا / תורה، نوییم / נביאים و کتویم / כתובים است (حرف د در ابتدا و وسط کلمه ک و در انتها خ / ת تلفظ می‌شود) هر یک متضمن شماری کتاب‌اند که در مجموع ۳۹ عدد هستند: الف) توره مشتمل بر پنج سفر حضرت موسی. ب) نوییم همان کتاب‌های انبیا. ج) کتویم یا نوشته‌ها، مجموعه‌ای متنوع با موضوعاتی مانند نیایش‌های شاعرانه، داستان‌ها، عبارات حکیمانه و سروده‌ها که بیانگر فرهنگ، تاریخ و ادبیات یهودیت باستان هستند. گاهی تورا / تورات گفته می‌شود و مقصود کل تنخ است و گاهی تنها به اسفار ختمه اشاره دارد. در سراسر مقاله حاضر به تبعیت از رساله مصباح الظلمات فی تفسیر التورات، منظور از تورات همان توره، یعنی اسفار ختمه موسی است.

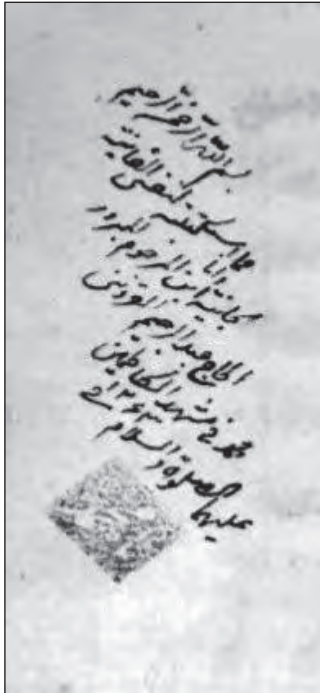
مؤلف رساله

زین العابدین بن محمد عتباتی عالم شیعی زنده در نیمه اول قرن ۱۳ هجری قمری در عراق، مؤلف رساله مصباح الظلمات فی تفسیر التورات است. «عتباتی» لقبی است که ما بر اساس مقدمه رساله (برگ ۴) به او داده‌ایم:

«چنین گوید بنده حقیر فقیر و کمترین مسکین مستکین ابن ملامیرزا محمد، زین العابدین عتباتی المسکن و المدفن انشاء الله تع. بنوك خامه شبرنگ بلبل فصاحت ...».

کلمه عتبات جمع عتبه در لغت به معنی آستانه،^۱ به مزار امامان شیعه در عراق گفته می‌شود که شامل شهرهای نجف، کربلا، سامرا و کاظمین می‌باشد. روشن نیست که وی در کدام یک از این شهرها می‌زیسته.

۱. علی اکبر دهخدا؛ لغت‌نامه؛ ج ۱۰، ص ۱۵۷۴۵.

کتابی که مسلمانان به عنوان تورات می‌شناسند، نزد یهودیان «تَنخ/תנ"ך» نام دارد. واژه تَنخ برگرفته از سه حرف نخستین تورا /תורה، نوییم /נביאים و کتوبیم /כתובים است (حرف כ در ابتدا و وسط کلمه ک و در انتها خ / כ تلفظ می‌شود) هر یک متضمن شماری کتاب‌اند که در مجموع ۳۹ عدد هستند: الف) توره مشتمل بر پنج سفر حضرت موسی. ب) نوییم همان کتاب‌های انبیا. ج) کتوبیم یا نوشته‌ها، مجموعه‌ای متنوع با موضوعاتی مانند نیایش‌های شاعرانه، داستان‌ها، عبارات حکیمانه و سروده‌ها که بیانگر فرهنگ، تاریخ و ادبیات یهودیت باستان هستند.

دانشنامه‌های بزرگ در شرح حال عالمان شیعه، مانند اعیان الشیعه، طبقات اعلام الشیعه و... نامی از ایشان نبرده‌اند. حتی در الذریعه نیز اشاره‌ای به این رساله نشده است. براساس یادداشت تملک در برگ نخست، احتمال می‌رود که کتابت آن در کاظمین بوده، چه اینکه تاریخ تملک و کتابت یکی است؛ یعنی سال ۱۲۶۳ق و این البته حدود ۴۰ سال پس از تاریخ تألیف یعنی ۱۲۲۶ق می‌باشد. تنها منبع فعلی ما از حیات مادی و معنوی مؤلف همین رساله است که در کتابخانه گلپایگانی قم نگهداری می‌شود. نویسنده با شعر و ادبیات نیز مأنوس بوده و خود نیز دستی در سرودن شعر داشته است.

جایگاه علمی نویسنده و رساله

طبق مقدمه رساله مؤلف ما از عنفوان جوانی افزون بر اکتساب علوم دینی، در شناخت ادیان و مذاهب دیگر، علوم غریبه و نیز زبان عبری مجذّب بوده است. هر چند رساله حاضر نسخه به خط مؤلف نیست، چه اینکه برخی حذفیات و ثبت مغلوط واژگان عبری در آن رخ داده (نک. ادامه)، با وجود این متن رساله نشان از دانش گسترده نویسنده آن در تورات عبری، تفسیراشی، کتاب عین یعقوب (خلاصه تلمود به عبری) دارد.

عتباتی ارادت خاصی نسبت به اهل بیت داشته و از این رو در مطلب یازدهم رساله که به پیشگویی‌های تورات راجع به نبوت پیامبر اسلام است، تلاش کرده مؤیداتی از تورات بر ولایت امامان شیعه بیابد.

استادان و شاگردان

تا کنون هیچ اطلاعی از استادان و شاگردان مؤلف در دست نداریم و در خود رساله نیز توضیحی در این باب نیامده است. از آنجایی که ایشان به علوم دینی اشتغال داشته (در صفحه نخست برگ ۱۱)، می‌توان احتمال داد که محضر عالمان بزرگ عراق آن عصر همچون شیخ جعفر کاشف الغطاء (۱۲۲۸ق.) را درک کرده باشد، اما به هر حال این موضوع برای ما مبهم است.

آثار نویسنده

رساله مصباح الظلمات فی تفسیر التورات تنها اثر شناخته شده این نویسنده است. البته رساله حاضر تنها مقدمه‌ای بر تفسیر تورات بوده و طبق توضیحات پایانی رساله، نویسنده در اینجا قصد داشته تنها ۱۲ مطلب در باب آشنایی با تورات را بگوید و این در واقع درآمدی بر تألیف تفسیر تورات وی بوده است. مؤلف در موارد متعددی در نسخه موجود نیز وعده تشریح برخی از موضوعات را در آینده داده است. در انتهای رساله، برگ ۵۹ آمده:

«تمام شد دوازده مطلب با پنج سفر و پنجاه و چهار پاراشات کتاب تورات و اکنون وقت آن شد که کمیت خوش خرام قلم بر صفحه میادین اوراق جولان داده به ذکر نگارش آن پردازد، مأمول این مذب شرمسار از عنایت حضرت آفریدگار آنکه بدرقه توفیق راهم عنان این مسافرنگبار روم گرداند تا آنکه شروع کنم در مقصود، متوکلاً علی الله المعبود، فإنه خیر شاهد و مشهود، سنه ۱۲۲۶».

اگر عتباتی موفق به نگارش تفسیر شده و نیز اگر آن نسخه از بین نرفته باشد، نگارنده با وجود تلاش‌های بسیار هنوز به آن دست نیافتیم.

مصباح الظلمات فی تفسیر التورات

مشخصات ظاهری نسخه

عنوان: مصباح الظلمات فی تفسیر التورات

۲. پاراشاه / פסוקה و جمع آن پاراشات / פסוקות (دیگر شکل جمع آن پاراشیوت / פסוקות می‌باشد، نک: سلیمان حیم، فرهنگ عبری، فارسی، صص ۴۳۳ و ۴۹۹) به معنی بخش و قسمت، بخش هفتگی تورات که روز شنبه قرائت می‌شود. اسفار خمسه دارای ۵۴ پاراشات می‌باشد. به هر یک از فصل‌های تورات نیز پاراشاه گفته می‌شود.

مؤلف: زین العابدین بن میرزا محمد عتباتی (ق ۱۳)

زبان: فارسی / محل تألیف: عراق

نسخه‌های موجود: دو نسخه: یکی کامل و دیگری ناقص هر دو در کتابخانه آیت الله گلپایگانی^۲

تاریخ تألیف: ۱۲۲۶ق / تاریخ کتابت: ۱۲۶۳ق / موضوع: مقدمه‌ای بر تفسیر تورات

به درخواست: میرزا عیسی قائم مقام*

* میرزا عیسی ملقب به سید الوزاء^۴، پدر قائم مقام فراهانی مشهور از مردان نیک و دوران‌دیش عصر خود بوده است. هم‌در اثبات نبوت خاصه و جوائیه بر مبلغان مسیحی رساله دارد که در انتهای مقاله خواهد آمد.

مهدی الیه: فتحعلی شاه قاجار و فرزندش عباس میرزا

کاتب: حسین بن محمد محسن الإصفهانی

تملک: در برگ اول یادداشت تملک محمد بن حاج عبدالرحیم قزوینی به تاریخ ۱۲۶۳ق در کاظمین و مهر مربع «یا محمد» و مهر بیضی «علی نقی بن محمد» دیده می‌شود. ۵۸ برگ، ۱۴ سطر، ۱۵ × ۲۰ س.^۵

شماره نسخه در فهرست: ۱۳۷۰۲۰؛ شماره نسخه در قفسه: ۱۴۶۰۴۰۲۶ / ۲۰

آغاز: الحمد لله الذی یدرک الأبصار ولا تدرکه و کان منها خفیا ... اما بعد چنین گوید حقیر فقیر و کمترین مسکین ...

انجام: مأمول این مذنب شرمسار از عنایت حضرت آفریدگار ... تا آنکه شروع کنم در مقصود، متوکلاً علی الله المعبود، فإنه خیر شاهد و مشهود، سنه ۱۲۲۶، کاتب الحروف حسین بن محمد محسن الإصفهانی سنه ۱۲۶۳، التماس دعا دارم».

۳. صدراپی خوبی، حافظیان، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی گلپایگانی قم، ج ۸-۷، ص ۴۳۵۷.

۴. میرزا عیسی مشهور به میرزا بزرگ قائم مقام فراهانی و ملقب به سید الوزاء. در سال ۱۲۰۸ق. از سوی فتحعلی شاه وزیر حسینعلی میرزا معرفی شد. نظریه لیاقتی که داشت به دستور شاه قاجار به عنوان مشاور عباس میرزا نایب السلطنه راهی تبریز شد. از خدمات او می‌توان به اعزام نخستین گروه محصلین ایرانی به انگلستان، دعوت از معلمین اروپا برای تربیت قشون و تألیف کتاب‌هایی با عنوان اثبات نبوت خاصه و رساله جهادیه نام برد. او انسانی منیع الطبع و بلند نظر بوده. ژاک موریه مستشار سفارت انگلیس در مورد او می‌گوید: «میرزا بزرگ نایب السلطنه به نظر من سرآمد تمام آدم‌هایی است که من در ایران دیدم؛ روزی از طرف سفیر برای او هدیه بردم، اما او نپذیرفت، در مملکتی که تمام مردم پولکی می‌باشند این کار خیلی تعجب‌آور می‌باشد». (قائم مقام، یادداشت‌ها و خاطرات میرزا موسی خان قائم مقام فراهانی، ج ۱، ص ۳۳-۳۴)

۵. مشخصات نسخه ناقص: ۲۳ برگ، ۱۷ سطر، ۱۵ × ۲۱ س. شماره نسخه در فهرست: ۱۳۷۰۳؛ شماره نگهداری نسخه: ۸۹۴۵۶۹/۱-۲۳.

فهرست مطالب

مقدمه: تمجید حاکمان قاجار، انگیزه از تألیف رساله و فهرست مطالب

مطلب اول: در اشتقاق لفظ جلاله در تورات. / **مطلب دوم:** در وجه تسمیه بعضی از اسامی انبیا در تورات. / **مطلب سوم:** در بعضی عقاید فاسده یهود. / **مطلب چهارم:** در عدد آیات و کلمات و حروف تورات. / **مطلب پنجم:** در عدد اوامرو نواهی و مسائل تورات. / **مطلب ششم:** در فِرق طایفه یهود. / **مطلب هفتم:** در صحف سماویه. / **مطلب هشتم:** در اصطلاحات و نسبت‌ها. / **مطلب نهم:** در قربان‌ها و عدد اوصیاء. / **مطلب دهم:** در کیفیت وضع تورات. / **مطلب یازدهم:** در اثبات پیامبر اسلام و اوصیای آن حضرت. / **مطلب دوازدهم:** در فهرست سفرهای تورات.

رساله به درخواست مجدد میرزا عیسی قائم مقام (فوت ۱۲۳۷ق / ۱۸۲۲م) نگارش یافته است. دفعه نخست مؤلف به علت ضعف جسمی و دشواری کار خود را معذور داشته، اما پس از اصرار میرزا عیسی قائم مقام ضرورت کار را احساس کرده و به قصد دانش‌افزایی اهل اسلام در مواجهه با یهود به نگارش آن دست یازید. (برگ ۱۱)

اسلوب رساله

الف) اسلوب در لغت عبری

در پایان مقدمه (برگ ۱۱) مؤلف می‌گوید فقراتی که از تورات نقل خواهم

کرد بر سه شکل خواهد بود:

۱. متن عبری به خط عبری

۲. لفظ عبری با خط عربی

۳. ترجمه فارسی

اما در نسخه حاضر شکل اول دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد کاتب به دلیل دشواری بودن نگارش متن عبری آنها را حذف کرده است و به این موضوع باید ضبط اشتباه برخی از اسامی و اصطلاحات عبری را افزود مانند:

عاسو به جای «عیسو»

هیوشع به جای «یهوشع» و ...

ب) ویژگی‌های زبانی و کتابت

ساختار جملات به طور کامل فارسی دوره میانه است: ... پیغمبری برپا کنم و ... می‌تواند بود.

ج) شکل خاصی از کتابت برخی حروف

حرف اضافه ب در همه جا به کلمه بعد از خود چسبیده: «به ایشان» به صورت «بایشان»، «به سید» به صورت «سید» و ...

«تورات» به صورت «توریه» و حرف گ بدون سرکش

محتوای رساله

۱

مقدمه	مدح حاکمان قاجار، انگیزه تألیف و فهرست رساله	۱۸ ص برگ ۳-۱۳
-------	--	---------------

رساله همچون بسیاری از متون این دوره با مدح مفصل حاکمان قاجار، فتحعلی شاه، ولیعهد عباس میرزا و میرزا عیسی قائم مقام شروع می‌شود. در این میان نویسنده به طور خاص در توصیف عباس میرزا از مضامین کتاب مقدس بهره گرفته است. در صفحه دوم از برگ ۸ آمده:

«... و بیمن عدل و رعیت پروری و نهایت انصاف و دادگستری، ... میش با گرگ آغاز اخوت نموده، شیر با آهو هم سیر گشته، شعر: گوسفند و گرگ با هم گشته رام / آهو و شیرند با هم در خرام ...».

پیش تراشعیا مدینه فاضله و دنیایی عاری از جنگ را چنین توصیف کرده است: گرگ با بزه سکونت خواهد داشت و پلنگ با بزغاله خواهد خوابید (۱۱:۶)، گرگ و بزه با هم خواهند چرید و شیر مثل گاو گاه خواهد خورد ... (۶۵:۲۵).

۲

مطلب اول	اشتقاق لفظ «إله» که در تورات است.	نصف صفحه نخست از برگ ۱۴
----------	-----------------------------------	----------------------------

یکی از معروف‌ترین اسامی خدا در تورات إله / ʾĕlōhîm است که به صورت اَلْهِيم / ʾal-hîm نیز جمع تشریفی بسته می‌شود. اینکه إله در عربی و إل در عبری به لحاظ اشتقاق چه نسبتی دارند، مؤلف مافقط طرح بحث کرده و اظهار نظری ننموده. در میان متقدمین فخر رازی تقریباً همه آراء عصر خود را در تفسیر مفاتیح الغیب^۶ گزارش کرده است. آقای آذرنوش نیز در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی مدخل «الله» دسته‌بندی منظمی از همه آرا و نظرات ارائه کرده است.

۳

مطلب دوم	وجه تسمیه اسماء بعضی از انبیا و اولاد ایشان که در تورات مذکور است.	۳ ص برگ ۱۴-۱۵
----------	--	---------------

در این مطلب معنای نوزده اسم توراتی بیان شده است که عبارتند از: آدم، هابیل، قابیل، شیث، ادریس، نوح، شیم، ابرام،^۷ یصحق [= اسحاق]، یشماعیل [= اسماعیل]، یسرائیل [= اسرائیل]، عساو،^۸ یوسف، شمعون، مریم،^۹ لوط،^{۱۰} مُشه [= موسی]، هیوشع،^{۱۱} آهارون [= هارون].

برگ ۱۴ ص ۲: [شیم، اسم را گویند]. واژه شیم / שִׁים / shem در عبری اعراب تصره / Tserē: دارد و این اعراب مانند کسره در عربی است. بنابراین شم صحیح است، نه شیم، اما در رساله حاضر همچون موارد دیگر آن را به صورت حریق / ʾhriq که تلفظ حرف ی را دارد ثبت شده است و این قبیل اختلاف‌ها یا جزء

۶. فخر رازی، مفاتیح الغیب، ج ۱، ص ۱۴۳-۱۴۹.

۷. بر اساس سفر پیدایش ابراهیم نخست ابرام نام داشت (۱۱: ۲۶). و بعدها هنگامی که خداوند با او عهد بست، او را ابراهیم خواند: «اینک عهد من با توست و تو پدر امت‌های بسیار خواهی بود. و نام تو بعد از این ابرام خوانده نشود، بلکه نام تو ابراهیم خواهد بود، زیرا که تو را پدر امت‌های بسیار گردانیدم.» (۱۷: ۵-۴)

۸. کذا، صحیح: عیسو

۹. در رابطه با جدیدترین نظریات در ماده اشتقاق و معنای واژه مریم نک: بخش اول مقاله‌ای از نگارنده با عنوان: «دختری در محراب: مطالعه تطبیقی شخصیت مریم در سنت مسیحی-اسلامی»؛ تفسیر اهل بیت: سال اول، ش ۲، ۱۳۹۲، ص ۹۵-۱۱۰.

۱۰. کذا، صحیح: یهوشع (ʾyehoshua / Jehoshua)، شکل مخفف و مشهور آن یوشع (ʾyoshua / Joshua).

طبق مقدمه رساله مؤلف ما از عنفوان جوانی افزون بر اکتساب علوم دینی، در شناخت ادیان و مذاهب دیگر، علوم غریبه و نیز زبان عبری مجدّ بوده است. هر چند رساله حاضر نسخه به خط مؤلف نیست، چه اینکه برخی حذفیات و ثبت مغلوط واژگان عبری در آن رخ داده (نک. ادامه)، با وجود این متن رساله نشان از دانش گسترده نویسنده آن در تورات عبری، تفسیر راشی، کتاب عین یعقوب (خلاصه تلمود به عبری) دارد.

تصحیف‌هایی است که در سراسر رساله رخ داده یا در این مورد خاص طبق لهجه و گویش یهودیان عراق بوده است. در هر صورت همان‌طور که نویسنده محترم آورده شیم در عبری و اسم در عربی از واژگان مشترک زبان‌های سامی و به یک معنی هستند.

با توجه به تحولات در علم اشتقاق و سمانتیک در دوره معاصر، وجه اشتقاق بسیاری از اسامی فوق معرکه‌آراء است و به تنهایی نیازمند یک مقاله پُر پیمان می‌باشد. در مورد برخی از اسامی از آنجایی که در خود کتاب مقدس به طور اجمال معنای آن بیان شده، مؤلف ما نیز همان را گزارش کرده است. برای نمونه: ابراهیم (پیدایش ۱۷: ۵)، اسماعیل / یشماعیل (پیدایش ۱۶: ۱۱)، اسحاق / یصحاق (پیدایش ۱۸: ۱۳ و ۲۱: ۵-۶)، عیسو (۲۵: ۲۵) و یعقوب (۲۶: ۲۵).

۴

مطلب سوم	ذکر بعضی از عقاید یهود	۷ ص برگ ۱۵-۱۸
----------	------------------------	---------------

در این بخش به برخی باورهای یهودیان به طور انتقادی اشاره شده است. عمده مسائل مطرح شده بر محور باور به جسمانیت خداست که از ظاهر تورات و بخش‌های فراوانی از تلمود برمی‌آید. تعدادی از موضوعات مطرح شده مسائلی متداول در کتب جدلی است، اما برخی نیز نتیجه مطالعه مستقیم آثاری چون عین یعقوب، تلمود و... است.

الف) آیات مشعر بر جسم بودن خدا در تورات، مانند استراحت در روز شنبه (ن. پیدایش ۲: ۲-۳؛ خروج ۲۰: ۱۱، ۳۱: ۱۷؛ رساله به عبرانیان ۴: ۴ و...).

ب) نسبت زنا به لوط با دخترانش (پیدایش ۱۹: ۳۸-۳۰)؛ نسبت به زنا به مریم مقدس.
ج) گریه خداوند بر خرابی دوم معبد.

د) خدا نیز مانند یهودیان در نماز تفیلین می‌بندد (تلمود، براخوت، ۶ الف)؛ عبتاتی آیه «قالت الیهود یدالله مغلوله غلّت ایدیم» (مائده / ۶۴) را اشاره به این موضوع دانسته است. نگارنده در مقاله‌ای با عنوان «خدا تفیلین می‌بندد» به نقد و بررسی این نظریه پرداخته. در هر صورت تحلیل و بررسی تک تک مسائل مطرح شده مطالعه مفصل و همه‌جانبه می‌طلبد.

۵

مطلب چهارم	بیان عدد آیات و کلمات و حروف تورات	۳ ص برگ ۱۹-۲۰
------------	------------------------------------	---------------

این بخش به ارقام و اعداد و اسامی بخش‌ها یا همان پاراشات تورات اختصاص دارد. در این رابطه چند نکته لازم به ذکر است:

۱. اسامی اسفار و پاراشات‌ها با نام اصلی ثبت شده‌اند.
۲. اسفار خمسه به تفکیک اسامی و تعداد آیات.
۳. تفکیک پاراشات هر سفر و تعیین تعداد آیات.
۴. در پایان تعداد حروف اسفار خمسه.
۵. به طور اجمال تعداد آیات اسفار خمسه ۵۸۴۵، تعداد کلمات آن ۷۹۹۷۵ و تعداد حروف آن ۳۰۴۸۵۰.

به عنوان نمونه معرفی سفر نخست، برشیت (پیدایش) و پاراشات آن چنین معرفی شده‌اند:

یکی از معروف‌ترین اسامی خدا در تورات **אלהים** است که به صورت **إلهیم** نیز جمع تشریفی بسته می‌شود. اینکه **إله** در عربی و **إل** در عبری به لحاظ اشتقاق چه نسبتی دارند، مؤلف ما فقط طرح بحث کرده و اظهار نظری ننموده. در میان متقدمین فخر رازی تقریباً همه آراء عصر خود را در تفسیر مفاتیح الغیب گزارش کرده است. آقای آذرنوش نیز در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی مدخل «الله» دسته‌بندی منظمی از همه آرا و نظرات ارائه کرده است.

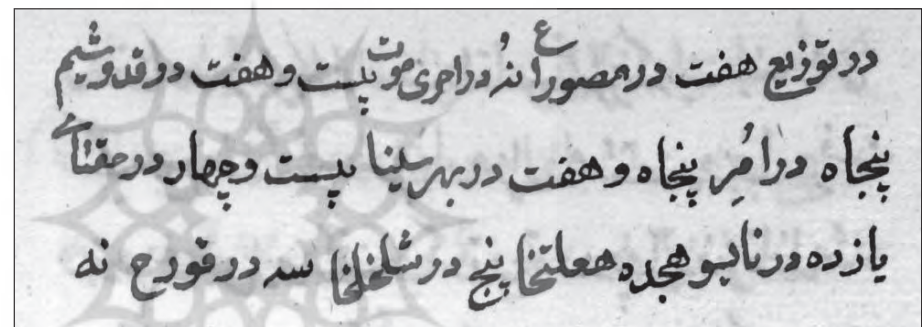
«... سفر اول موسوم به برایشیت است،^{۱۱} ۱۵۳۴ آیه است... و نظریه تقسیم پاراشات به این نحو است از سفر اول برایشیت ۱۲۶ آیه است. تلذوت نوح ۱۵۴ آیه است. لَخَلْخَا ۱۲۶ آیه است. يرالوا^{۱۲} ۱۴۷ آیه است. حی سارا^{۱۳} ۱۶۰ آیه است. یلدوت^{۱۴} ۱۰۶ آیه است. یصا ۱۴۸ آیه است. یشلح ۱۵۴ آیه است. ویشو^{۱۵} ۱۱۴ آیه است. ولهی میقص ۱۴۶ آیه است. و یهی یعقوب ۸۵ آیه است و از سفر دویم شموت ۱۷۴ آیه است...».

نویسنده در این خصوص به منبعی اشاره نکرده، اما تقریباً تمام ارقام و اعداد با اندازه‌هایی که در منابع یهودی منتشر شده است مطابقت دارد.^{۱۵}

۶

مطلب پنجم	در ذکر عدد اوامرو نواهی و مسائل تورات و جای‌های هر کدام از آنها	۲ ص برگ ۲۱۰۲۰
-----------	---	---------------

دستورات دینی تورات ۶۱۳ عدد است و از این مقدار ۳۶۵ فرمان، به تعداد روزهای سال شمسی راجع به نواهی اند و ۲۴۸ فرمان، به تعداد اعضای بدن انسان راجع به اوامرد. در این بخش به محتوای این دستورات توجهی نشده، بلکه اینکه چه تعداد از آنها در کدام پاراشات قرار دارند اکتفا شده است و البته آن هم بدون ذکر شماره آیه.^{۱۶} از این جهت تنها متضمن اطلاعات آماری کلی است:

۷

مطلب ششم	فرقه‌های طایفه یهود	۶ ص برگ ۲۴۰۲۱
----------	---------------------	---------------

فصل ششم متضمن توضیح اسامی و برخی از باورهای پنج فرقه عینانیه،^{۱۷} عیسویه، یودعانیه،^{۱۸} موشکانیه و سامریه است. البته فرقه اخیر، سامریه خود به دو گروه تقسیم می‌شوند (دوستانیه و کوسانیه) که با احتساب این دو شمار آنها به هفت عدد می‌رسد. نویسنده در اینجا از منبعی نام نمی‌برد، اما ترتیب اسامی فرقه‌ها و توضیحات ذیل آنها به طور کامل برگرفته از الملل و النحل^{۱۹} شهرستانی است. وی همسو با شهرستانی تقسیم یهود به ۷۱ فرقه را تأیید می‌کند و انشعاب دیگر فرقه‌ها را از اسامی مذکور می‌داند.

عینانیه: منسوب به عبدالله بن داود^{۲۰} ملقب به رأس الجالوت. مخالفت آنها با یهودیان در حفظ سبت و

۱۱. در اینجا برای اختصار شماره‌ها به عدد نوشته شده است.

۱۲. کذا، و صحیح: ویرا

۱۳. کذا، و صحیح: حی سارا

۱۴. کذا، و صحیح: تولدوت

۱۵. مجموعه توره و هفطاره، ص ۱

۱۶. در رابطه با تفصیل این موضوع رک به: «احکام ۶۱۳ گانه تورات»: حسین سلیمان، هفت آسمان: تابستان ۱۳۸۲، ش ۱۸، ص ۱۵۳، ۱۷۶.

۱۷. کذا، صحیح: عینانیه.

۱۸. کذا و همین‌طور در الملل و النحل، ص ۲۱۶، صحیح: یودعانیه.

۱۹. شهرستانی، الملل و النحل، ص ۲۱۰، ۲۱۹.

۲۰. کذا، صحیح: عنان بن داود.

با توجه به تحولات در علم اشتقاق و سمانتیک در دوره معاصر، وجه اشتقاق بسیاری از اسامی فوق معرکه‌آراء است و به‌تنهایی نیازمند یک مقاله پُر پیمان می‌باشد. در مورد برخی از اسامی از آنجایی که در خود کتاب مقدس به طور اجمال معنای آن بیان شده، مؤلف ما نیز همان را گزارش کرده است.

برخی از اعیاد بوده است. اینان عیسی مسیح را ناسخ شریعت یهود نمی‌دانند، بلکه جزء اولیاء الهی و اناجیل نه کتب وحیانی، بلکه گردآوری حواریون می‌باشد.

عیسویه: منسوب به ابو عیسی بن اسحاق در اصفهان اواخر عصر حکومت امویان. ابو عیسی جزء مسیحی‌های دروغین به شمار می‌رود. وی هرچند در میان پیروانش تغییراتی را در شریعت ایجاد کرد، اما با کشته شدنش در ۷۵۵م در درگیری با لشکر بنی عباس، مریدان وی نیز پراکنده شدند.

یودعانیه: پیروان یهودا یودعان اهل همدان (اواخر سده هشتم و اوایل سده نهم میلادی). وی برزهد زیاد، نماز و پرهیز از غذاهای گوشتی تأکید داشت. یودعان تحت تأثیر اندیشه‌های معتزلی تفسیر عقلانی از کتاب مقدس ارائه می‌داد.

موشکانیه: سخن عتباتی در معرفی این فرقه چنین است:

«موشکانیه نیز عین یودعانیه‌اند در عقاید، مگر اینکه جماعت از موشکانیه جناب خاتم الأنبیاء را پیغمبر عرب و سایر الناس دانسته مگر به یهود، بجهت آنکه گمان کرده است که اهل ملت و شریعت و صاحب کتاب و طریقه است تغییر نمی‌یابد».

مقایسه شود با عبارت شهرستانی:

«الموشکانیه: کان علی مذهب یودعان ... ذکر عن جماعه من الموشکانیه أنهم أثبتوا نبوه المصطفی محمد ص إلی العرب و سائر الناس، سوی اليهود، لأنهم أهل مله و کتاب.»^{۲۱}

سامریه: همان یهودیان سامری‌اند.

۸

مطلب هفتم	ذکر صحف و کتب سماویه و عدد آن اثبات نسخ شریعه تورات	۸ ص از برگ ۲۴-۲۷
-----------	--	------------------

بخش عمده این مطلب، به جز چند خطی که راجع به صحف انبیاست، به اثبات وقوع نسخ در احکام و دستورات تورات اختصاص دارد. اعتراض عتباتی به یهودیان متوجه این باور ایشان است که معتقدند هیچ‌گونه نسخی در شریعت جایز نیست. نویسنده نسخ را مرتبه کمال دین معرفی کرده و در ادامه به ذکر شواهدی از وقوع نسخ در احکام تورات می‌پردازد:

الف) انجام قربانی بخش عمده شریعت تورات را شکل می‌دهد و این مبتنی بر تحقق شرایطی از جمله ساختن معبد اورشلیم، کهنات خاندان هارون و سوزاندن قربانی در آنجا، به طوری که هر وقت قربانی با آتش آسمانی بسوزد نشانه قبولی آن باشد و شرایط بسیار دیگر که در پاراشات ۴ و ۹ در سفر پنجم مذکور است و باز طبق دستور تورات انجام بسیاری از اعمال مبتنی و مشروط به آن منطقه جغرافیایی می‌باشد.

ب) در پاراشات چهارم موسوم به تزیع^{۲۲} از سفر سیم (و یقرا / لاویان) آمده:

«و چون ایام طهرش برای پسریا دختر تمام شود، بزه‌ای یک ساله برای قربانی سوختنی و جوجه کبوترا فاخته‌ای برای قربانی گناه به در خیمه اجتماع نزد کاهن بیاورد».^{۲۳}

اما قرن هاست که زنان یهودی از انجام این دستورات معذورند.

ج) در کتاب اشعیا سخن از شریعتی نو و تسبیح و تمجید جدید است:

«اینک بنده من که ... روح خود را براو می‌نهم تا انصاف را برای امت‌ها صادر سازد. ... او ضعیف نخواهد

۲۱. شهرستانی، الملل و النحل، ص ۲۱۷.

۲۲. کذا، صحیح: تزویج

۲۳. لاویان ۱۲: ۶.

دستورات دینی تورات ۶۱۳
عدد است و از این مقدار
۳۶۵ فرمان، به تعداد
روزهای سال شمسی راجع
به نواهی‌اند و ۲۴۸ فرمان،
به تعداد اعضای بدن انسان
راجع به اوامرند. در این
بخش به محتوای این
دستورات توجهی نشده، بلکه
اینکه چه تعداد از آنها در
کدام پاراشات قرار دارند اکتفا
شده است و البته آن هم
بدون ذکر شماره آیه.

گردید و منکسر نخواهد شد تا انصاف را بر زمین قرار دهد و جزیره‌ها منتظر شریعت او باشند...»^{۲۴}.

۹

مطلب هشتم	بیان یکپاره اصطلاحات و نسبت‌ها و تأویل آن	۵ ص از برگ ۳۱.۲۹
-----------	---	------------------

- در این بخش شش فقره از تورات که مشعر به جسمانیت خداست، مورد بحث قرار گرفته که عبارتند از:
۱. ظهور خداوند بر ابراهیم و ضیافت او^{۲۵}
 ۲. رؤیت خدا به وسیله یعقوب^{۲۶}
 ۳. ظهور خدا در طور سینا^{۲۷}
 ۴. خداوند بالای صندوق شهادی می‌آید^{۲۸}
 ۵. مطبوع بودن بوی قربانی سوختنی برای خداوند^{۲۹}
 ۶. تعبیر از اسرائیل به عنوان نخست زاده خداوند^{۳۰}

بخش عمده این مطلب، به جز چند خطی که راجع به صف انبیاست، به اثبات وقوع نسخ در احکام و دستورات تورات اختصاص دارد. اعتراض عتباتی به یهودیان متوجه این باور ایشان است که معتقدند هیچ‌گونه نسخی در شریعت جایز نیست. نویسنده نسخ را مرتبه کمال دین معرفی کرده و در ادامه به ذکر شواهدی از وقوع نسخ در احکام تورات می‌پردازد

مؤلف در پنج مورد نخست تأویل مفسران یهودی را می‌پذیرد و آنها را همچون آیات «وَجَاءَ رَبُّكَ...»^{۳۱}، «يُدْأَلُ اللَّهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ...»^{۳۲}، «فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا...»^{۳۳} و... می‌شمرد که هیچ وقت معنای ظاهری آنها منظور نبوده است، اما در مورد اخیر؛ یعنی معرفی اسرائیل به عنوان نخست زاده خداوند تأویل ایشان به تقرب و برگزیدگی قوم اسرائیل را موجه نمی‌داند. در سفر خروج خداوند در خطاب به موسی می‌گوید: «به فرعون بگو خداوند چنین می‌گوید: اسرائیل پسر من و نخست زاده من است. پسر مرا کن تا مرا عبادت نماید، اگر ابا نمایی، همانا پسر تو یعنی نخست زاده تورا می‌کشم»^{۳۴}. این مضمون در بخش‌های دیگر تورات نیز به وجود دارد.^{۳۵}

عتباتی این موضوع را مانند مسئله «عزیر ابن الله»^{۳۶} می‌داند که هیچ توجیه و تأویلی ندارد. در این رابطه نویسنده از مناظره پیامبر اسلام با یهودیان استفاده می‌کند که طبرسی در الإحتجاج آورده است. در این مناظره یهودیان در پاسخ پیامبر که چرا عزیر را پسر خدا می‌خوانند؟ پاسخ می‌دهند به این علت که او تورات را احیاء کرد. پیامبر می‌فرماید: اگر چنین است، موسی به این لقب سزاوار است چه اینکه تورات به او نازل شده بود. در این روایت یهودیان از پاسخ دادن عاجز ماندند.^{۳۷}

مطلب نهم	در بیان قربان‌ها و عدد اوصیاء و معنی «بیت ایل»	۴ ص از برگ ۲۹.۲۷
----------	--	------------------

۲۴. اشعیا ۴۲: ۱۱.
۲۵. پیدایش باب ۱۸.
۲۶. پیدایش ۲۸: ۲۲.۱۰.
۲۷. پیدایش ۱۹: ۲۱.۱۷.
۲۸. خروج ۲۵: ۲۲.
۲۹. خروج ۲۹: ۲۵، ۴۱، ۲۵ و لاویان ۱: ۹، ۱۳: ۲، ۹، ۳، ۱۳ و... .
۳۰. خروج ۴: ۲۲.
۳۱. فجر: ۲۲.
۳۲. فتح: ۱۰.
۳۳. انبیا: ۹۱ و در سوره تحریم: ۱۲: «فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا».
۳۴. خروج ۴: ۲۳.۲۲.
۳۵. تفسیر ۱: ۱۴، در هوشع ۱: ۱۱ می‌خوانیم: «هنگامی که اسرائیل طفل بود او را دوست می‌داشتیم و پسر خود را از مصر فرخواندم». مسیحیان فقره اخیر را از پیشگویی‌های تورات در مورد مسیح می‌دانند. نک: متی ۲: ۱۵.
۳۶. توبه: ۳۰.
۳۷. طبرسی، الاجتماع، ج ۱، ص ۳۰.۲۸.

در این بخش سه مسئله مختلف مطرح شده است که در این میان توضیحات عبتاتی در موضوع اول و سوم از دقت کافی برخوردار است، اما سخن وی در معرفی اوصیای حضرت موسی مخدوش و مبهم است.

الف) اقسام قربانی در آیین یهود

احکام مربوط به قربانی، جزئیات و شرایط آن بخش وسیعی از شریعت تورات و تلمود را در بر می‌گیرد. در اینجا عبتاتی تنها به ذکر اسامی و توضیح مختصر اکتفا کرده است. تحلیل منظمی از این موضوع در مدخل قربانی / Sacrifice دانشنامه جودائیکا قرار دارد.^{۳۸} مدخل مذکور معیار ما در ضبط صحیح اسامی در پاورقی بوده است.

«اول قربان علا^{۳۹} و آن عبارت از بردن حیوانات مخصوصه که در تورات گفته است بقربانگاه علا که جایی مخصوص در بیت المقدس است. دویم قربان اشته^{۴۰} که همان علامت بشرط قبول که آتش آمده او را بسوزاند. سیم قربان اشام^{۴۱} عبارت از قربان بردن و بسید* دادن است، بجهت خطور معصیت از قلب و آن معصیت را بجا نیاورده باشد و بعضی گویند که قربان اشام عبارت از خلاصی یافتن از بلا و امراض است. چهارم قربان شلامیم^{۴۲} و آن قربان سلامت بدن است... بسید که اولاد هارونست باو برسد و بعضی گفته‌اند قربان شلامیم مخصوص بقربان حیوان است اما بایست بسید داد.»

پنجم قربان منها^{۴۳} است بمعنی پیشکش نمودن که می‌بایست نیز بسید برسد، این را قربان گفتن مجاز است که از قربانها محسوب نیست. ششم قربان حطات^{۴۴} و آن عبارت از قربان مخصوصه که در تورات است در حالت خطا نمودن که بسید بدهند. هفتم قربان مصروع^{۴۵} و آن آنست که کسی مریض باشد و خوب شد قربان برده بسید بدهد. هشتم قربان نذر^{۴۶} و آن آنست که کسی نذر کرده و بجا نیاورد، می‌باید قربان برده و بسید بدهد. نهم قربان تده^{۴۷} که در او اختلاف است مشهور آنست که قربان عهد را گویند که کسی با خدا عهد کرده باشد که قربانی کند، اما مجموع این قربانهای مذکره هر کدام علیحده حکم مفصل و دستور العمل مبسوط دارد که در تورات کیفیت آن بیان می‌شود، انشاء الله تع.»

* زبان عرفی نویسنده جالب توجه است! همان‌طور که نویسنده توضیح داده منظور از سید، اولاد هارون است که منصب کهنات به خاندان او عطا گردید.^{۴۸}

ب) اوصیای حضرت موسی

«عدد اوصیا موسی و نقبای اسرائیل دوازده‌اند: اول یوشع بن نون، دویم کالب ابن یفونه، سیم یسع بن اخطوب، چهارم یونس ابن متی،^{۴۹} پنجم حزقیل، ششم شموئیل،^{۵۰} هفتم شعیبا،^{۵۱} هشتم دانیال، نهم ارمیا،

عتباتی این موضوع را مانند مسئله «عزیر ابن الله» می‌داند که هیچ توجیه و تأویلی ندارد. در این رابطه نویسنده از مناظره پیامبر اسلام با یهودیان استفاده می‌کند که طبری در الإحتجاج آورده است. در این مناظره یهودیان در پاسخ پیامبر که چرا عزیر را پسر خدا می‌خوانند؟ پاسخ می‌دهند به این علت که او تورات را احیاء کرد.

۳۸. Encyclopaedia Judaica, ۲۰۰۷: v. ۱۷, p. ۶۳۹-۶۴۹.

۳۹. علاه / עֲלָה قربانی سوختنی، رک به: لایان ۱: ۱۷، ۳: ۱۷، ۶: ۱۶؛ خروج ۲۹: ۴۲، ۳۸؛ اعداد ۲۸: ۸، ۱.

۴۰. ایشه / אִישָׁה قربانی سوختنی.

۴۱. آشام / אֲשָׁמ پیشکش گناه، رک به: لایان ۴: ۳.

۴۲. شلامیم / שְׁלָמִים قربانی سلامتی، رک به: لایان ۷: ۳۶، ۱۱: ۳۶، شکل مفرد آن شَلِم / שָׁלַם تنها در عاموس ۵: ۲۲ آمده است.

۴۳. مینحاه / מִינְחָה قربانی هدیه آردی، رک به: لایان ۶: ۱۶، ۷: ۱۶. همان‌طور که عبتاتی نیز متذکر شده این مورد به طور مجازی جزء قربانی‌ها شمرده می‌شود. مینحاه به نماز عصر نیز گفته می‌شود.

۴۴. حطات / חַטָּאת مانند آشام پیشکش گناه است.

۴۵. معنای دقیق آن مشخص نشد.

۴۶. کذا، صحیح: نذر / נָזַר، رک به: لایان ۷: ۱۶؛ ۲۲: ۱۸.

۴۷. חֲזָקִיל / חֲזָקִיל، رک به: لایان ۷: ۱۳، ۱۲: ۲۲؛ ۲۹.

۴۸. خروج ۲۸: ۲۱.

۴۹. کذا، صحیح: یونس بن امثای، حیات وی در سده هشت قبل از میلاد بوده است، رک به: دوم پادشاهان ۱۴: ۲۵؛ یونس ۱: ۱.

۵۰. به احتمال منظور سموئیل است که به عنوان آخرین نفر از داوران که پس از موسی رهبری بنی اسرائیل را بر عهده داشتند (عصر داوران حدود ۲ قرن، ۱۲۳۰ ق.م تا ۱۰۳۳ ق.م. به طول کشید و تعداد آنها با یوشع بن نون ۱۶ نفر بودند). شرح حال ایشان در کتاب‌های یوشع، داوران، اول و دوم سموئیل روایت شده است.

۵۱. همان اشعیای نبی.

دهم عزیر، یازدهم، داود، دوازدهم سلیمان».

چند نکته

ملاک اسامی فوق برای ما روشن نیست؛ چه اینکه نه دارای ترتیب تاریخی اند و نه در رتبه یکسانی قرار دارند. برای نمونه داود و سلیمان به لحاظ تاریخی حدود پانصد سال پیش از مثلاً دانیال بوده‌اند^{۵۲} و حال آنکه در لیست عبتاتی پس از دانیال ذکر شدند.

بر اساس سفر تثنیه ۹:۳۴ و سراسر کتاب یوشع، یوشع بن نون ملازم^{۵۳} و نخستین جانشین موسی است، اما در مورد کالب بن یفونه و شموئیل بن عمیهود باید گفت که ایشان در زمان حیات موسی هر یک نماینده یکی از اسباط برای تقسیم زمین کنعان در میان بنی اسرائیل بودند.^{۵۴}

ج) معنای بیت ال / בית-אל

«بیت ال» به معنی خانه خداست. مصادیق متعددی دارد و به هر مکان مقدسی اطلاع می‌شود.^{۵۵} عبتاتی به چهار مصداق آن اشاره می‌کند که البته مورد چهارم تکرار شماره دوم است:

الف) بیت المقدس. ب) یعقوب هنگام فرار از دست برادرش عیسو در بین راه، شهر لوز کاشفه‌ای را تجربه کرد، در آنجا بنایی ساخت و اسم آن موضع را بیت ال نامید.^{۵۶} ج) بعد از جدایی یعقوب از پدر زن خود لابان، مأموریت می‌یابد به بیت ال برگردد.^{۵۷} د) مذبحی که یعقوب در حوالی شهر لوز بنا کرد.

۱۱

مطلب دهم	در خصوص کیفیت وضع تورات و گفتگوی در شش روز خلقت عالم و آدم	۵ ص از انتهای برگ ۳۱-۳۳
----------	--	-------------------------

در سفر پیدایش ۱:۳۱-۱ می‌خوانیم:

«در ابتدا، خدا آسمانها و زمین را آفرید. و زمین تهی و بایر بود... و خدا گفت: «روشنایی بشود.» و روشنایی شد. و خدا روشنایی را دید که نیکوست و خدا روشنایی را از تاریکی جدا ساخت. و خدا روشنایی را روز نامید و تاریکی را شب نامید. و شام بود و صبح بود، روز اول. و خدا گفت: «فلکی باشد در میان آبها و آنها را از آبها جدا کند.» و خدا فلک را آسمان نامید. و شام بود و صبح بود، روز دوم... و خدا گفت: «آدم را بصورت ما و موافق و شبیه ما بسازیم تا بر ماهیان دریا و پرندگان آسمان و بهایم و بر تمامی زمین و همه حشراتی که بر زمین می‌خزند، حکومت نماید.» پس خدا آدم را بصورت خود آفرید. او را بصورت خدا آفرید. ایشان را نروماده آفرید... و خدا هر چه ساخته بود، دید و همانا بسیار نیکو بود. و شام بود و صبح بود، روز ششم».

اینکه منظور از این روزها چیست آیا از قبیل «إِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ»^{۵۸} است یا به دوره‌های خاصی اشاره دارد، همچنان که صاحب رساله اشاره کرده، در میان مفسران یهودی اختلاف نظر وجود دارد. به این موضوع باید مسئله ازلی بودن تورات را نیز افزود. تبیین این مسئله همواره پیچیدگی‌های خود را داشته و عبتاتی نیز به جمال و البته مجمل به آن اشاره کرده است.

۱۲

۵۲. داود در حدود ۱۰۱۵ ق.م. جانشین طالوت شد و دانیال معاصر با خرابی معبد در ۵۸۷ ق.م. بوده است.

۵۳. پس موسی با خادم خود یوشع برخاست و موسی به کوه خدا بالا آمد. خروج ۲۴:۱۳.

۵۴. اعداد ۳۴:۱۹.

۵۵. هاگس، ۱۳۸۳: ۱۹۷.

۵۶. پیدایش، قاموس کتاب مقدس، ص ۲۲۰۱.

۵۷. پیدایش ۳۵.

۵۸. حج: ۴۷.

مطلب یازدهم	اثبات سید کائنات و اوصیاء سرور موجودات	۲۶ ص از برگ ۳۳ تا ۵۶
----------------	--	----------------------

این بخش در ۲۶ صفحه مفصل‌ترین قسمت رساله است. موضوع بشارت‌های انبیاء گذشته به ظهور پیامبر اسلام از مباحث کهن مطرح در کتب کلام اسلامی می‌باشد که ریشه قرآنی نیز دارد. قرآن کریم در آیاتی^{۵۹} به صراحت اعلام می‌کند که انبیاء گذشته ظهور پیامبر اسلام را به پیروان خویش بشارت داده بودند. به تبع آن متکلمین اسلامی اعم از شیعه و سنی تا عصر حاضر تلاش نمودند شواهدی از کتاب مقدس را بیابند که اشاره به ظهور پیامبر اسلام دارد. در همین زمینه عبتاتی به فقرات متعددی از تورات به طور مفصل استناد می‌کند. دو مورد از آنها عبارتند از:

الف) پاراشات شُفطیم^{۶۰} از سفر تثنیه

در تورات، حضرت موسی به بنی اسرائیل مگوید:

«یَهُوه، خدایت نبی‌ای را از میان تواز برادرانت، مثل من برای تو مبعوث خواهد گردانید، او را بشنوید... و خداوند به من گفت: ... نبی‌ای را برای ایشان از میان برادران ایشان مثل تو مبعوث خواهم کرد و کلام خود را در دهانش خواهم گذاشت و هر آنچه به او مفرمایم به ایشان خواهد گفت. و هر کسی که سخنان مرا که او به اسم من گوید نشنود، من از او مطالبه خواهم کرد»^{۶۱}.

شکی نیست که این فقره آمدن پیامبری را بشارت می‌دهند. این پیامبر ویژگی‌هایی دارد؛ از جمله اینکه مانند موسی (ع) است و دیگر اینکه از میان برادران قوم اسرائیل بر خواهد خاست. بدون شک مهم‌ترین ویژگی نبوت حضرت موسی (ع) این است که شریعتی خاص آورده است و وقتی گفته میشود «نبی‌ای مانند موسی» حتماً باید این ویژگی در نظر گرفته شود. هیچ یک از انبیا به جز حضرت محمد (ص) ادعا نکرده - اند که شریعتی خاص آورده است و حتی حضرت عیسی به گفته اناجیل^{۶۲} همان شریعت پیشین را اجرا مکرده و مأمور تکمیل آن بوده است. بنابراین فقره مذکور بشارتی به آیین پیامبر اسلام است.

اگر یهودیان بگویند منظور از «برادران شما» در آیه فوق خود بنی اسرائیل است، نه بنی اسماعیل که از این جهت مصداق این فقره انبیا متأخر بنی اسرائیل می‌باشند. می‌توان پاسخ داد که در پاراشات ذات حفت^{۶۳} سفر اعداد^{۶۴} حضرت موسی طایفه «آدوم» را برادر اسرائیل خوانده، پس اسماعیل که سزاوارتر به آن خواهد بود.

ب) پاراشات لَخْلَخَا^{۶۵} از سفر پیدایش

«و اما در خصوص اسماعیل، تورا اجابت فرمودم. اینک او را برکت داده، بارور گردانم، و او را بسیار کثیر گردانم. دوازده رئیس از وی پدید آیند، و امتی عظیم از وی بوجود آورم»^{۶۶}.

۱۳

مطلب دوازدهم	در فهرست سفرهای تورات مع پاراشات هر سِفر	۵ ص. از برگ ۵۹.۵۷
-----------------	--	-------------------

۵۹. بقره: ۱۴۶، آل عمران: ۸۱، اعراف: ۱۵۷، انعام: ۲۰، ۱۱۴، صف: ۶۱

۶۰. کذا، صحیح: شوفطیم، بخش پنجم از سفر دواریم = تثنیه

۶۱. پیدایش ۱۸: ۱۹-۱۸

۶۲. متی ۱۷: ۱۹-۵

۶۳. کذا، صحیح: حوَقْت: پاراشات ششم از سفر بمیدبار = اعداد

۶۴. اعداد ۲۰: ۱۴ «و موسی، رسولان از قادش نزد ملک آدوم فرستاد که «برادر تو اسرائیل چنین می‌گوید: که تمامی مشقتی را که بر ما واقع شده است، تومی دانی».

۶۵. کذا، صحیح: لیخ لیخا، بخش سوم از سفر پیدایش

۶۶. پیدایش ۱۷: ۲۰.

۳. تلمود، نک: برگ ۳۷

۴. زوهر، نک: برگ ۴۴

۵. تفسیر راشی، نک: برگ ۱۲

۶. وحی کودک. کتابی متضمن بشارت‌هایی به ظهور پیامبر اسلام که ادعا می‌شود یک نوزاد یهودی آنها را بر زبان جاری ساخته است (نک: مطلب یازدهم). نسخه‌هایی عبری و ترجمه‌هایی از آن موجود است!

۷. الملل و النحل، عبدالکریم شهرستانی (در بیان فرقه‌های یهود، برگ ۲۴-۲۱).

۸. الإحتجاج، احمد بن علی طبرسی (در مطلب هشتم، برگ ۳۱).

سخن پایانی

ایران در آغازهای قرن نوزدهم میلادی شاهد موج جدید جریان تبشیری مسیحیان بود.^{۶۷} در این دوره گروهی از مبلغان پروتستان به ایران آمدند که از جمله مشهورترین آنها باید از راهب پروتستانی، کارل گوتلیب فاندرا^{۶۸} (۱۸۰۵-۱۸۶۵) آلمانی و هنری مارتین^{۶۹} (۱۷۸۱-۱۸۱۲ م.) نام برد. تألیف مصباح الظلمات فی تفسیر التورات (۱۲۲۶ ق. / ۱۸۱۱ م.) هم‌زمان با فعالیت‌های تبشیری هنری مارتین در ایران است. در سال ۱۸۱۱ م این کشیش جوان تصمیم می‌گیرد نسخه‌ای از ترجمه انجیل را به شاه ایران فتحعلی شاه قاجار تقدیم کند، اما این اقدام وی ناکام ماند. پس از آن هنری مارتین تبریز را به قصد استانبول ترک کرد، اما در شهر توکات^{۷۰} ترکیه در ۱۶ اکتبر ۱۸۱۲ بدورد حیات گفت.

در هر صورت حضور هنری مارتین در ایران و شبهه‌پراکنی‌های وی راجع به دین اسلام که به شبهات پادری^{۷۱} معروف شد، در حوزه‌های علمیه جنبشی تازه پدید آورد. عمده ردیه‌هایی که در این دوره نوشته شده یا در ردّ بر میزان الحق فاندرا بوده و یا ردّ بر هنری مارتین است.^{۷۲} بر این اساس رساله مصباح الظلمات فی تفسیر التورات واکنشی به فعالیت‌های تبشیری بوده است، البته وی تلاش کرده روشی متفاوت در پیش‌گیرد. متأسفانه نمی‌دانیم که آیا عباتی پس از این رساله که نقش مقدمه‌ای داشته، موفق به تألیف تفسیر مفصل تورات شده یا نه؟ اما به هر روی این رساله کوتاه نیز با وجود برخی نوآوری‌های آن در همان فضای جدلی و ردیه‌نویسی تنفس می‌کند. برخی از ردیه‌های این دوره به ترتیب تاریخی عبارتند از:

۱. راذ الشبهات الکفار، محمدعلی بن علامه بهبهانی (۱۱۴۴-)

۶۷. در رابطه با نقاط عطف در فعالیت‌های تبشیری در ایران رک به: به مقدمه نگارنده در «صفاخانه اصفهان در گفتگوی اسلام و مسیحیت»، قم: نشر ادیان، ۱۳۹۳، ص ۷۸-۶۰.

68. REW.C.G.Pfander

69. Henry Martin

70. Tokat

۷۱. پادری معادل واژه: Father.

۷۲. رک به: مقدمه صفاخانه اصفهان در گفتگوی اسلام و مسیحیت، ص ۷۰-۶۷.

اسفار پنج‌گانه به ۵۴ پاراشات تقسیم می‌شوند و نویسنده در اینجا به ذکر اسامی به همراه توضیح مختصری در محتوای آنها پرداخته است. به عبارتی این بخش فهرست تفصیلی توره است. عبارت مؤلف در معرفی سفر اول، برشیت چنین است:

«و تورات مشتمل بر پنج سفر و پنجاه چهار پاراشات است و پاراشات بمعنی فصل است. سفر اول مشهور به برشیت مشتمل بر دوازده پاراشات: اول) پاراشات برشیت، در ذکر ایجاد عالم و خلقت آدم و نقل هابیل و قابیل. دویم) تلدوت نوح، در بیان احوال... سیتم) لخلخا،... چهارم) موسوم به ییرالا و در ذکر... پنجم) مشهور به حی [ه] سارا، در ذکر... ششم) تلدوت،... هفتم) یصاو، دچار شدن یعقوب به برادرش عساو و... هشتم) یشلح، پیشکش فرستادن یعقوب به برادرش. نهم) یشب، خواب دیدن یوسف ع و فروخته شدن وی...».

فهرست تفصیلی سفرهای دیگر نیز به همین منوال ذکر می‌شود و این‌گونه مقدمه نویسنده بر تفسیر تورات پایان می‌یابد:

«... تمام شد دوازده مطالب با پنج سفر و پنجاه و چهار پاراشات کتاب تورات و اکنون وقت آن شد که کُمت خوش خرام قلم بر صفحه میادین اوراق جولان داده، بذکر نگارش آن پردازد، مأمول این مذهب شرمسار از عنایت حضرت آفریدگار آنکه بدرقه توفیق راهم عنان این مسافرنگبار روم گرداند، تا آنکه شروع کنم در مقصود، متوکلاً علی الله المعبود، فإنه خیر شاهد و مشهود، سنه ۱۲۲۶، کاتب الحروف حسین بن محمد محسن الإصفهانی سنه ۱۲۶۳، التماس دعا دارم.».

منابع نویسنده

۱. متن عبری کتاب مقدس

۲. عین یعقوب / لا ٢١٦ لا ٢١٦ / Ein Yaakov

کتاب فوق اثر ربی یعقوب بن سلیمان بن حبیب (۱۴۶۰-۱۵۱۶ م) است. در سال ۱۴۹۲ که یهودیان از اسپانیا اخراج شدند. نویسنده به همراه خانواده‌اش در شهر سالونیکا (Salonica) دومین شهر بزرگ یونان اقامت گزید و شروع به تألیف این کتاب به زبان عبری نمود. کتاب عین یعقوب شامل بخش‌های آگادایی تلمود بابلی و تلمود اورشیمی است. دو بخش نخست کتاب (سدر زراعیم و سدر موعد) در ۱۵۱۵ م منتشر شد. در این زمان نویسنده چشم از جهان فرو بست و پسرش لوی بن یعقوب چهار بخش دیگر (سدر ناشیم، نزیکین، قداشیم و طهورت) را به چاپ رساند. عین یعقوب در چند سده گذشته جزء منابع درسی در مدارس دینی یهودی بوده است. ترجمه انگلیسی آن به همراه متن اصلی (ترجمه مقابل) در ۵ جلد در ۱۹۲۱ م در شیکاگو با عنوان: *Ein Yaakov: The Ethical and Inspirational Teachings of the Talmud* منتشر شده است.

۱۲۱۶ق. ۷۳.

۲. ردّ پادری، ملاعلی اکبر بن محمد باقر ایچی اصفهانی (م ۱۲۳۲ق). ۷۴.

۳. ردّ پادری، میر محمد حسین بن عبدالباقی خاتون آبادی (م ۱۲۳۳ق). ۷۵.

۴. ردّ پادری، حسین علی شاه (۱۲۳۴ق). ۷۶.

۵. ردّ به پادری، محمد حسین اصفهانی (پیش از ۱۲۳۵ق). ۷۷.

۶. ردّ پادری، میرزا عیسی فراهانی (م ۱۲۳۸ق). ۷۸.

۷. اثبات النبوة، از همو.

۸. سیف الامة و برهان الملّه، تألیف ملا احمد نراقی (۱۲۴۴ق).

۹. مفتاح النبوة، تألیف ملا محمد رضا همدانی معروف به کوثر علی شاه (۱۲۴۷ق). ۸۰.

راجع دیگر ردّیه‌ها و طبقه بندی آنها رک به: مقدمه صفاخانه اصفهان در گفت‌وگوی اسلام و مسیحیت، ص ۶۰-۷۵. ناگفته نماند که ردّیه نویسی در قالب تفسیر کتاب مقدس، پیش از عتباتی نیز مرسوم بوده است. در این رابطه باید به تعلیقه و تفسیر نجم الدین طوفی (فوت ۷۱۶ق / ۱۳۱۶م) بر سفرهای مختلف کتاب مقدس اشاره کرد. این مجموعه با عنوان تفسیر اسلامی بر کتاب مقدس در مصر دوره میانه (Muslim Exegesis of the Bible in Medieval Cairo) با مقدمه و تصحیح عالمانه خانم دکتر لیلا دمیری در سال ۲۰۱۳ از سوی انتشارات بریل منتشر شده است.

منابع

قرآن کریم

کتاب مقدس

مجموعه توره و هفطاره با ترجمه فارسی؛ لس آنجلس: انجمن فرهنگی او تضر هتوره گنج دانش، ۱۹۸۸م.

حییم، سلیمان؛ فرهنگ عبری. فارسی؛ تهران: انجمن کلیمان، ۱۳۶۰.

داعی الاسلام، محمد علی حسنی؛ صفاخانه اصفهان در گفتگوی اسلام و مسیحیت؛ تصحیح: حیدر عیوضی؛ قم: ادیان، ۱۳۹۳.

دهخدا، علی اکبر؛ لغت نامه؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم؛ الملل والنحل؛ بیروت: دارالمعرفه، ۱۹۸۲.

صدرا بی خویی، علی، حافظیان، ابوالفضل؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی گلپایگانی قم؛ تهران: مجلس شورای اسلامی و مؤسسه فرهنگی الجواد (ع)، ۱۳۸۸.

طبرسی، ابومنصور احمد بن علی؛ الإحتجاج؛ تحقیق: ابراهیم بهاری و محمد هادی؛ قم: اسوه، ۱۴۱۳ق.

عتباتی، زین العابدین بن میرزا محمد؛ مصباح الظلمات فی تفسیر التورات؛ نسخه خطی، ۱۲۲۶ق.

فخر رازی، محمد بن عمر؛ مفاتیح الغیب؛ بیروت، دارالأحیاء التراث العربی، ۱۴۲۴ق.

فرزین، رضا؛ باورها و آیین‌های یهودی؛ قم: دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۸۵.

قائم مقام، میرزا موسی؛ یادداشت‌ها و خاطرات میرزا موسی خان قائم مقام فراهانی؛ تهران: بی جا، ۱۳۶۹.

هاکس، ویلیام؛ قاموس کتاب مقدس؛ چاپ اول، تهران، اساطیر، ۱۳۷۷ش.

Hebrew – English Edition of the Babylonian Talmud, Berakoth, London, The Soncino Press, 1984

Encyclopaedia Judaica (Sacrifice by Rothkoff, Aaron), Second Edition, USA, 2007

۷۳. این کتاب در سال ۱۳۷۲ ش در انتشارات انصاریان منتشر و در ۱۳۹۱ ش از سوی انتشارات علامه بهبهانی تجدید چاپ شد. آیت الله محمد علی بهبهانی بیش از ۵۸ اثر دارد که افزون بر کتاب یاد شده تنها دو کتاب مقام الفصل و خیراتیبه منتشر شده است.

۷۴. همان، ۱۰ / ۲۱۵.

۷۵. همان، ۱۰ / ۲۱۵.

۷۶. همان، ۱۰ / ۲۱۵.

۷۷. منزوی، فهرست نسخه‌های خطی، ج ۹، ص ۳۰۸.

۷۸. همان، ج ۱۰، ص ۲۱۵.

۷۹. این کتاب به کوشش آقای سید مهدی طباطبایی تصحیح شده است. قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.

۸۰. آقا بزرگ، الکرّام، ۵۴۹؛ مرآت الکتب، ۶ / ۵۷۶؛ کتاب فی مقدمه و خمسہ مفاتیح، الفه به اسم فتح علی شاه و عباس میرزا ولیعهد، والدیاجه لمیرزا ابی القاسم القائم المقام الفراهانی، انشائه فی ۱۲۳۲ق. و فهرست کتاب لولد المصنف المیرزا محمد علی. (رک به: الذریعه، ج ۲، ص ۳۵۲)